

Əsədova Ruqiyə

FEİL TƏRZLƏRİNİN FEİLİN ZAMAN FORMALARI İLƏ İFADƏSİ

Tərz kateqoriyası hərəkətin kəmiyyət şəklinin modifikasiyasını göstərən kateqoriyadır. Feilin tərzləri dedikdə, iş, hal və hərəkətin icrasının kəmiyyəti, xarakteri və üsulu nəzərdə tutulur. Tərz kateqoriyası haqqında dilçilikdə müxtəlif fikir ayrılıqları mövcuddur. Bəzi dilçilər feilin tərz kateqoriyasının mövcudluğu haqqında müəyyən fikrə gəlsələrdə, bəziləri belə bir kateqoriyanın olmasını tamamilə inkar edir. Tərz kateqoriyasını inkar edən dilçilərin fikrincə, hər hansı bir kateqoriyanın olması üçün morfoloji əlamətlər yəni formalaşmış şəkilçilər sistemi olmalıdır. Morfoloji əlamətlər yəni şəkilçilər morfoloji kateqoriyanın mövcudluğu üçün zəruridir. “Biz Azərbaycan dilində işlənən feilin tərz formalarını yaranması və ifadə üsullarına görə iki böyük qrupda birləşdiririk:

Feil tərzlərinin sintetik üsulla ifadəsi

Feil tərzlərinin analitik üsulla ifadəsi

Feil tərzlərinin sintetik üsulla ifadəsi feil köklərini xüsusi tərzəradan şəkilçilər artırmaqla düzəlir. Bu üsula feil tərzlərinin feilin zaman formaları ilə ifadəsində daxil edilir.

Feil tərzlərinin analitik üsulla ifadəsinin üç tipi mövcuddur:

əsas feil kimi feili bağlama və funksional-köməkçi feil kimi təsriflənən feilin birləşməsi vasitəsilə feilin tərzini ifadə edilir,

feilin perifrastik formaları vasitəsilə feilin tərzini ifadə edilir,

iki təsriflənən feil vasitəsilə feilin tərzini ifadə edilir.” (8,9)

Tərzin sintetik formaları dedikdə feil kökləri və törəmə feil əsasları üzərinə şəkilçilər artırmaqla tərz mənasının yaranması nəzərdə tutulur. Tərzin sintetik formaları anlayışına feil tərzlərinin ifadəsinin 3 forması daxildir:

Feil tərzlərinin affiksial formalarla ifadəsi

Feil tərzlərinin təqlidi sözlərlə ifadəsi

Feil tərzlərinin feilin zaman formaları ilə ifadəsi

Ümumilikdə tərzin sintetik formaları tərz mənasının xüsusi tərzəradan leksik-qrammatik şəkilçilərini öz əsas funksiyaları ilə yanaşı, müəyyən tərz çaları daşımasını nəzərdə tutur.

Feil tərzlərinin affiksial formalarla ifadəsindən danışarkən ilk öncə onu qeyd etmək istərdim ki, türk dillərində feilin tərz formalarının şəkilçilər vasitəsilə yaranması heç də yeni hadisə deyildir. M.A.Əhmədov və Ə.Ə.Rəcəbovun tədqiqatlarında feilin tərz formalarının türk dillərində şəkilçilər vasitəsilə yaranmasını sübut etmişlər və burada türk dillərinin ən qədim abidələrindən olan Orxon-Yenisey kitabələrinin dilində olan şəkilçiləri nümunə kimi göstərilir. Feil tərzlərinin affiksial formalarla ifadəsindən danışarkən bir sıra şəkilçilərin düzəldikləri feil tərzlərinə nümunələr vermək olar. Bu şəkilçilərə -mala, -mələ, -xala, -qala, -ğala, -acla, -əclə, -cala, -cələ, -na, -nə, -şdır və s. Bu kimi şəkilçilər vasitəsilə düzələn feillərə, didişdirmək, töküşdürmək, sormağ-soruşmaq, dartmaq-dartışmaq və s. nümunələr göstərmək olar.

Səs təqlidi sözlərdə də tərzlik məfhumu mövcuddur. Səs təqlidi söz bir dəfə deyiləndə qəfillik, iki və daha çox təkrar edilirsə çoxdəfəlik məfhumu ifadə edir.

Feil tərzlərinin feilin zaman formaları ilə ifadəsindən danışarkən tərz və zaman kateqoriyalarının tamamilə fərqli kateqoriyalar olduğunu qeyd etmək lazımdır. Bir sıra dilçilərin fikrincə, tərz kateqoriyası zaman kateqoriyası ilə birləşmişdir və zaman-tərz sisteminin bir parçasıdır. Digərləri isə zaman və tərz kateqoriyalarının iki ayrı qrammatik kateqoriyalar hesab edir. Bu qrupa M.Deyfəyn, M.B.Qarlston, Q.N.Vorontsova, B.A.İlyiş və digərləri daxildir. Ancaq İ.P.Ivanova hesab edir ki, müasir ingilis dilində feilin müstəqil tərz kateqoriyası yoxdur və bu dildə zaman-tərz kateqoriyası birlikdə fəaliyyət göstərir. “O.İ.Musayev ingilis dilində feilin zaman və tərz kateqoriyalarının ayrıca morfoloji ifadə vasitələrinin mövcud olmadığını qeyd edir. Dilçi göstərir ki, eyni formant hər iki kateqoriyanı ifadə edə bilər. Məs.: He had written the article cümləsində perfekt forması eyni vaxtda həm hərəkətin tərzini, yəni onun bitmiş olduğunu, həm də zamanını, yəni onun keçmişdə icra edildiyini bildirir.”(6,98) Ancaq tərz və zaman kateqoriyaları bir-birindən tamamilə fərqlənən kateqoriyalardır. Zaman kateqoriyası haqqında aşağıdakıları demək olar:

Hərəkətin növünü ifadə edir.

İş, hal, hərəkətin icra zamanını göstərməyə xidmət edir.

“Belə ki, tərz kateqoriyasının mövcud olduğu İngilis dilində belə bu barədə fikir ayrılıqları mövcuddur:

Tərz kateqoriyası qrammatikanın deyil, semantikanın kateqoriyasıdır;

İngilis dilində ümumiyyətlə belə bir kateqoriya mövcud deyil;

Tərz kateqoriyası zaman kateqoriyası ilə birləşmişdir və zaman-tərz sisteminin bir parçasıdır;

Zaman və tərz kateqoriyaları iki ayrı-ayrı qrammatik kateqoriyalardır.(9,81-83)”

Bundan başqa, zaman kateqoriyasının qrammatik mənası nisbi olmaqla bərabər müxtəlif affikslər və struktur sözlərlə ifadə olunur. Feilin tərz kateqoriyası isə hərəkətin, işin icrasını, xarakterini ifadə edir. “Lakin belə bir faktı da inkar etmək olmaz ki, feilin hər hansı bir tərz forması iş, hal, hərəkətin icra edilməsi zamanının çalarını da özündə daşıyır. Öz növbəsində, hər hansı bir feil zamanı formasında da feil tərzlərinin çaları hərəkətin gedişinin, işin icrasının xarakterini ifadə edən formanın çaları vardır.” (8,52) İngilis dilində feilin zaman formaları xüsusi şəkilçilərə malik deyildir. Feilin zamanları hərəkətin bitib-bitməməsi tərz çalarını ifadə edir. Heç bir hərəkət zaman və məkandan kənar baş verə bilməz. Deməli, feilin tərzini ifadə edən feillərdə eyni zamanda feilin zaman çaları da olmalıdır. Qeyd etdiyimiz göstəricilərə əsasən demək olar ki, bütün dillərdə tərz

və zaman katqəqoriyaları sıx bağlıdır. Dilçilikdə belə bir fikir də varki, zaman katqəqoriyası tərz katqəqoriyasından əmələ gəlib. Ümumiyyətlə dilçilikdə üç əsas zaman anlayışı mövcuddur:

- keçmiş zaman
- indiki zaman
- gələcək zaman

Lakin dildən asılı olaraq, bu zamanlar müxtəlif qrup və formada istifadə olunur. Nümunə olaraq, german dilləri qrupuna aid olan ingilis dilində zaman və tərz katqəqoriyalarına əsasən 16 zaman forması mövcuddur. İngilis dilində feillər zamanlara əsasən müxtəlif tərzlərdə olur. Feil zamanları cümlədə baş verən hərəkətin zamanını müəyyənləşdirir. İngilis dilində dörd əsas zaman və hər zaman formasına aid dörd tərz mövcuddur. İngilis dilində mövcud zaman formalarından da göründüyü kimi dörd tərz mövcuddur:

İndefinite (adi)

Continuous (davamedici)

Perfect (bitmiş)

Perfect continuous (bitmiş davamedici)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz tərzlərə əsasən ingilis dilində zamanları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Present Indefinite, Present Continuous, Present Perfect, Present Perfect Continuous

Past Indefinite, Past Continuous, Past Perfect, Past Perfect Continuous

Future Indefinite, Future Continuous, Future Perfect, Future Perfect Continuous

Future Indefinite in the Past, Future Continuous in the Past, Future Perfect in the Past, Future Perfect Continuous in the Past

Qeyd etdiyimiz tərzlərin hər birinin xüsusi struktur göstəriciləri var. Aşağıdakı nümunədə to live qaydalı feilin indiki zamanın tərzləri üzrə təsnifatı göstərilir:

Present Indefinite - live

Present Continuous - am living

Present Perfect - have lived

Present Perfect Continuous- have been living.

Azərbaycan dilində isə feil tərzlərinin feilin zaman formaları ilə ifadəsi İngilis dilindən fərqlidir. Azərbaycan dilində aşağıdakı zaman formalarında feil tərzləri ifadə olunub:

Şühudi keçmiş zaman

Nəqli keçmiş zaman

İndiki zamanın hekayəsi

İndiki zamanın rəvayəti

Qeyri-qəti gələcək zamanın hekayəsi

Qeyri qəti gələcək zamanın rəvayəti

Şühudi uzaq keçmiş zaman

Nəqli uzaq keçmiş zaman

İndiki zaman

Qeyri qəti gələcək zaman

Azərbaycan dilində şühudi keçmiş zaman hərəkətin qısa zamanlılığını, işin müəyyən zamanadək icra olunub qurtarması tərzini özündə ifadə edir. Nəqli keçmiş zaman da isə hərəkətin bitməsi və işin icrasının nəticəsi tərz çalarını bildirir. İndiki zamanda adət halına keçmiş hərəkətin, İndiki zamanın rəvayətində hərəkətin davamlılığı, Qeyri qəti gələcək zamanın hekayəsində hərəkətin sürəkliliyi, qeyri qəti gələcək zamanın rəvayətində hərəkətin bitməsi, Şühudi uzaq keçmiş zamanda işin icrasının qurtarması, nəqli uzaq keçmiş zamanda hərəkətin gümanlı baş verməsi, indiki zamanın hekayəsində işin bitmədiyini təkrarlandığı hərəkət tərzini mənasını ifadə edir. Qeyri qəti gələcək zamanda hərəkətin bitmədiyini, daimi təkrarlanan tərzini mənasını göstərir. Azərbaycan dilində feilin indiki zamanında bitməmiş, davamlı hərəkət təzi mənasını ifadə edən belə bir nümunə göstərmək olar:

Dağların başına qaranlıq çökür,

Şimşəklər parlayır, Buludlar tökür (O. Sarıvəlli) (8,58)

Azərbaycan və İngilis dillərindən göstərilmiş nümunələrdən göründüyü kimi tərz çaları müxtəlif dillərdə fərqli quruluşda özünü göstərir. Türk dilləri ailəsinə mənsub olan Azərbaycan dilində tərzin yaranması analitik və sintetik üsulla ifadə olunsa da, bu üsullar German dilləri qrupuna mənsub olan İngilis dilinə şamil etmək olmaz. Tərz katqəqoriyasını bütün dillərdə təsadüf oluna bilər. Ancaq fərqli dil quruluşuna malik Azərbaycan və İngilis dillərinə, əsasən, bunu demək olar ki, bütün dillərdə tərzin yaranma yolları eyni deyildir. Belə ki, müxtəlif dillərdə feillərin tərz katqəqoriyası müxtəlif yollarla ifadə olunur. Ümumiləşmiş mənada desək, tərz katqəqoriyası hərəkətin kəmiyyət şəklinin dəyişməsinə göstərən bir katqəqoriya. Tərz katqəqoriyası hərəkətin icra olunub qurtarmasını, hərəkətin davamlılığını, işin icrasının birdəfəliliyinin və yaxud təkrar icrasını, iş və ya hərəkətin başlayıb bitməsinə və s. mənalı bildirir. Feilin zamanları və tərzləri eyni katqəqoriya deyil, bunlar bir-birindən fərqlənən dil katqəqoriyalarıdır. Belə ki, hər hansı bir hərəkət zaman və məkan daxilində baş verdiyi üçün feilin zamanlarında da müəyyən tərz çaları vardır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı:

1. Ахметов.М.А. Глагол в языке орхоно- енисейских памятников. Саратов, 1978.
2. Cahangirov F.F. İngilis dilində perfekt zaman formaları və onların Azərbaycan dilində ifadəsi. Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 2000.
3. Cəfərova B. İngilis və Azərbaycan dillərində feilin zamanlar sistemi. Bakı, 2004.
4. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962.
5. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili, Morfologiya, Bakı, 2010.
6. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, «Maarif» nəşriyyatı, 1986.

7. Rəcəbov Ə. Orxon-Yenisey abidələri dilində feilin tərzləri, Bakı, 1988
8. Rəcəbova R. Azərbaycan dilində feilin tərzləri, 168 səh. Elm və təhsil, Bakı, 2013
9. Yunusov D. Müəqiyəli tipologiya, 180 səh. Bakı-Mütərcim, 2012

Açar sözlər: tərz kateqoriyası, analitik forma, sintetik forma, zaman formaları

Key words: verb conjugated, analytical form, synthetic form, time forms

Ключевые слова: категория способы действия, аналитическая форма, синтетическая форма, формы времени

Резюме

Согласно примерам способом глагольного действия проявляется с разной структурой на разных языках. В азербайджанском языке, который принадлежит к группе турецкого языка, создание категория способы глагольного действия выражается в аналитических и синтетических формах, но эти формы не для английского языка, который принадлежит группе языков Германии. Мы часто можем встречат в разных языках глагольного действия. Но в азербайджанском и на английском языке, способы создания глагольного действия не совпадают. Таким образом, создание глагола сопряженного отличается в нескольких языках. В общем, спрягаемый глагол - это категория изменения количества движений. Категория глагольного действия означает действия, повторяющееся действие. Категория глагольного действия - это не одна и та же категория, это категории, которые имеют большую разницу. Так как любые действия происходят во времени и пространстве, имеют несколько оттенков.

Summary

(The expression of verb conjugated with tense forms)

According to the examples conjugation shows itself with different structure in different languages. In Azerbaijan language which belongs to Turkish language group the creation of conjugation expresses with analytical and synthetic forms, but these forms are not for English language which belongs Germany language group. We can see verb conjugated in all languages. But according Azerbaijani and English language, we can say that, the ways of the creation of conjugation are not the same. So, the creation of verb conjugated is different in several languages. In generally, verb conjugated is the category of change in the number of movements. The category of conjugation means the duration of action, the frequency action, the repeating action. The category of tense and conjugation are not the same category, they are the categories which have big difference. However, any actions take place within time and space, that's why there are several conjugated shades in the tenses of verb.